

СЪВПАДЕНИЯ МЕЖДУ ХАРАКТЕРНИТЕ ДИАЛЕКТИЗМИ В ЗОГРАФСКАТА ЧЕРНОВА НА "ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА" И ГОВОРНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА С. ДОСПЕЙ, САМОКОВСКО

ПО ПОВОД НА 100 ГОДИНИ ОТ ОТКРИВАНЕТО НА ЗОГРАФСКАТА
ЧЕРНОВА

Мария Деянова

Старата дискусия относно родното място на Паисий Хилендарски възстанови своята актуалност след 1989 г. Отново се издигнаха гласове в полза на с. Доспей - Самоковско, с. Кралев дол - Пернишко, с. Банско - Разложко (днес град). Особено категорични и с амбиция за документирана достоверност са статиите на Ек. Бояджиева в защита на Банско (Бояджиева 2001; Бояджиева 2002), в които все пак аргументите не са докрай убедителни, защото допускат и други обяснения. Например: Банско е влизало в диоцеза на Самоковската епархия в 1757 г. Но според нас по-важно е дали Банско е влизало в този диоцез през 1745 г., именно когато Паисий е идвал в Хилендар от Самоковската епархия; а това е неизвестно. Или: Паисий е могъл да отиде в Карловци благодарение на търговските връзки на Хаджи Вълчо с Австрия: той имал кантора във Виена. Обаче авторката изтъква Паисий като човек с висока езикова култура, който „само на 39 години спечелва доверието на манастирската управа и е изпратен в Сремски Карловци“. Но това значи, че изпращането му се дължи на личните му качества, а не на това, че банскалия има кантора във Виена (не в Карловци). Или: в Банско към средата на 18. в. е имало метох на Хилендар. - Метох на Хилендар в 18. век е имало и в Самоков (Темелски 2003: 187), но какво доказва това? Е. Бояджиева напълно пренебрегва значението на езика на „Историята“ за решаването на въпроса за родния говор на автора ѝ. Тя цитира откъслечно и явно тенденциозно Б. Райков (1989): „Текстът на ръкописа се отличава с правописно-езикова неустановеност ... общо погледнато, езикът има нееднороден, смесен характер“. Цитира подробно, че „безсистемност личи при употребата на ударения, придихания, точки над гласните...“, а не привежда подробния му анализ на далеч по-съществените граматични, фонетични и лексикални явления в Зографската чернова (по-нататък ЗЧ). Например Б. Райков пише: „Определен интерес представляват някои народностно-диалектни лексикални елементи“, и от посочените от него десет такива ние установяваме в самоковския говор седем: *такмо, таквиа, врло, како, пленеть, токмо, толико*. Или: „Срещат се и някои други характерни лексикални диалектни форми“, и от цитираните осем отново откриваме шест в Самоковско: *залуду, заборабили, чинили, похарали, братаница, огница*. Премълчано е и заключението му: „Анализът на главните езикови особености на ЗЧ позволява да бъде определен приблизително родният диалект на нейния създател, произхождащ от Самоковската епархия. Както вярно заключава Й. Иванов, „Зографският ръкопис-черновка, сравнен с познатите преписи на Паисиевата история, явно спазва най-вече говорните особености, присъщи на пририлските краища, отдето е бил и Паисий“ (с. 30, курсивът е на Й. Иванов). И Ив. Снегаров, след като констатира наличие в ЗЧ на черти от няколко говора, подчертава: „Обаче следите от родния говор на Паисий са много повече, отколкото следите от другите говори. По тях можем да заключим, че родният говор на Паисий не е бил този на с. Банско (Снегаров 1962: 430).

Неотдавна ст.н.с. I ст. Боряна Христова пише в статия за Паисий Хилендарски: „Дълго време се смяташе, че произхожда от Банско, от рода на известния дарител и ктитор х. Вълчо. Според езиковите особености на черновата му обаче е ясно, че той не е оттам...“ (Христова 2004). И така, според редица учени езиковите данни са високо надежден критерий при решаване на проблема за родното място на Паисий. Защото са обективни факти, преки свидетелства, а не логически или косвени аргументи. Несериозно е те да бъдат отминавани с пренебрежение.

Тук застъпваме мнението, че „пририлският говор“ на с. Доспей (на 3 км от Самоков) съдържа достатъчно много общи черти с Паисиевите „характерни диалектизми“, и това подкрепя убеждението на онези автори (вж. особено съдържателната книга на Ив. Ненов „Истината за родното място на Паисий Хилендарски“ (2003), които приемат Доспей за търсеното родно място. Уточняването на родния говор на Паисий в рамките на доста единните западни говори е сложна задача. Трябва да се вземе под внимание и историческият развой на говорите за повече от 270 години, и езикът на Паисиеви съвременници, особено на Йосиф Братати, от когото вероятно се е учил, и ред други обстоятелства.

Доспейският и банският говор имат някои общи особености: гласна а вместо ъ от различен произход (*сан, заби*), частица за бъдеще време ке, членна форма за мъжки род на -о и др. В случая са важни обаче различията, които са не по-малко показателни и са далеч по-многобройни. Тук ще посочим редица явления, открити от Ив. Снегаров, към които ще прибавим и допълнително установени.

Фонетични: 1. У Паисий - безизключително е вместо ъ: *беше* 4^б, *живель* 36^б и т.н., докато в банския говор от 19. в. (по-нататък - бан.) под ударение стои звук, среден между е и а, който би се отразил в Паисиевия фонетичен правопис поне 5-6 пъти и като а, ако го имаше в говора му: *бѣше*, *злѣа*, *флѣаза* (СНУ: 108). (По-долу примерите обикновено са наши.) В доспейския говор (по-долу досп.): *пребѣла* премена - Сам.: 90, и т.н. 2. Консонантни съчетания *ит*, *жд*: *дѣщери* 55^б, *защо* 4^а, *още* 4^а, *чужда* 3^б, *нуждо* 14^а, а в бан. - *ич*, *ж*: *шчерка*, *заичко*, *оиче*, *чужа*, *нужа* (Снегаров 1962: 429). В досп. - *дѣще* (Сам.: 91), *у кашти* (СНУ XII: 266), *сан ми не дохожда* - Сам.: 132. 3. У Паисий - *вече* 36^а, *повече* 4^б, *наивече* 7^б, а в бан. - *веке*, *повеке* (БНГ: 537). В доспейски диалектен запис от 19. век се редуват вече и веке дори в речта на един и същ информатор, роден около 1794 г. Например: „Приказуваая, дека им се свършувало *вече* царството“ (СНУ V: 184); „Наближили вече пестотин годин, откакво държиме ние царство“ (пак там); „Тогава бойовете се връшиле *повече* с юнаство“ (пак там). Според Ст. Младенов (Младенов 1979: 156) ареалът на *вече/веке* не навсякъде съвпада с този на *че/ке*. 4. Сричкотворни *р* и *л* наред с по-редки *ръ*, *лъ* у Паисий: *Трново* 50^б, *држали* 58^а, *прво* 4а и *изпрѣво* 16^б, *тврди* 47^б и *тврѣди* 46^а, *устрмил се* и *устрѣмил се* на една и съща страница 24^б; *слнце* 7^а, *слзми* 27^б, *влхвование* 7^а, *наплънити* 6^а, а в бан. - *ър*, респ. *ъ*, напр. *търне*, *дърво* (БНГ: 537), *църну*, *бъркаш* (СНУ: 109, 108); *съзи*, *жѣтица* (СНУ: 110), *въхва* (Добрев 1987: 72). В досп. днес намираме *ръ*, *лъ* и *ър*, *ъл*, напр. *Гръция*, *дърво*, осъзнавани от информаторката Лоза Аврамова като „старото“ и „новото“. Сричкотворните са имали в Самоковско по-широко разпространение през 18. и 19. век. Те са отбелязани и в началото на 20. век в книгата на Хр. Семерджиев „Самоков и околността му“ (Семерджиев 1913): *дрво*, *слза*, *длг* (с. 257); също: *у църквата* (1813 г.), *сребренъ поясъ црковни* (1763 г.) - на с. 237 и 244; дори до 1869 г. - *Бельова црква* (с. 16). В своя Самоковски препис на „Историята“ от 1771 г. доспеецът поп Алекси Попович е заменил Паисиевата дума *смѣли се* 7^б със *збркали се* със сричкотворно *р*

(според много точния препис от неговия на Никифор Рилски „терновалия“, 1772 г., 9^б). А в края на 19. век са записани думи със сричкотворно *p* от говорител, роден в с. Бели Искър: *фрли, дрвото, загрнаа, умрляла, дрснала*, наред с думи с *ръ, лъ* (СНУ X). Тъй като Доспей се намира между Самоков и Бели Искър, навярно подобна пъстрота е имало и в доспейския говор. Тя е била резултат от процес на постепенно изместване на сричкотворните, съществували един век по-рано като норма. Известно е, че у Паисий преобладават именно те; но колебанията му отразяват началото на изместването им. Подобно развитие е отбелязано и в други западнобългарски говори. 5. В ЗЧ начално *в*- и предлог *в* частично са заменени с *у*-: *увель у Цариградъ* 24^а, *узель* 11^а, а в бан. в същите позиции стои *ф*-: *флази ф кашчи* (Добрев 1987: 72), *фуф* (Снегаров 1962: 427). В досп. - *уватирил се* и *укостил* (СНУ XII: 266), *у Урвичкото кале* (ВН: 462). 6. Само в бан. меко *т* в края на думата се е развило в меко *к*, напр. *зекъ* (БНТ: 542), *пакъ* от *пъть* (Снегаров 1962: 428). Срв. *зет* в досп. и в ЗЧ *зетъ* 46^а. 7. Към Снегаровите факти можем днес да прибавим и следните. В западните рупски говори, към които спада и банският, вместо *-а* (*ъ*) стои *е* след *й* или стар палатал: *йейца, царе* (ед. ч.) БНТ: 538, 545), *дуйе* (вм. *доя*), да ида да ги *натоваре* (БНТ: 536), *я ти носе* (БНТ: 545), *дуйет, сушет* и пр. В ЗЧ и досп. вокалът *а* се пази: два *цара* 55^б, *стоиатъ* 32^б, *просятъ* 4^б. 8. Само в бан. има тенденция неударено *о* да клони към *у*: *путруши гу, бейснупобеснейлу* (СНУ: 109), докато в ЗЧ и досп. стои винаги *о*: *оковали* 20^а, *проводиль* 24^б; да си *омръзнат, година* (СНУ VI: 37).

Ред граматични различия между ЗЧ и бан. са изброени у Ив. Снегаров. Ще се задоволим да посочим само три много важни. 1. В ЗЧ - масова употреба на местоименията *онъ, оно, они* (Снегаров 1962: 424), а в бан. *той, то, те* (вж. и у Стойков 1968). Срв. *Онъ* побегналъ, *они* го гонили 10^а - бан. *Той* фного милувал (БНТ: 537), *То* не своди главата (БНТ: 547). Но досп. *Он* ъе грешен, нему поп не чети (СНУ XII: 267). Формите *четиши, чети* са употребени и от Паисий: *не четишь* 3^б, *Они* пуштите протогяро да вика (Пак там: 266). 2. Страдателни причастия с наставки *-т* вместо *-н*, или обратно, които „сочат по-скоро на западен говор“ (пак там: 426): *пленеть* 20^б, *продать* 26^б, *чугень* 3^б, *убиень* 25^б и др. В досп. Им съответстват *женета, убиен* и др. (Цв. Ненова, 73 г.). На тази особеност набляга и Б. Райков (Райков 1989: 30). 3. В банския говор основен изяснителен съюз е *ке* ‘че’, който не се среща в „Историята“. В десет случая Паисий употребява в същото значение съюза *защо*, който пък няма съответник в банския говор, а има в доспейския (и в самоковския градски) говор. Срв.: Папа ... за патриарха рекълъ, *защо* не е пришло още време 22^б; Ної видель, *защо* погибълъ весь родъ чловечески ба; Ної проразумель, *защо* от негово семе и родъ хошетъ Богъ паки наплънвити землю. 6^а - досп. Тогава се сетиле, *защо* това може да е измама (СНУ V: 180); Турците мислили, *защо* бугарете може да имат некой празник. Пак там. Вж. в ЗЧ и 18а, 27а, 31б и др. По липса на място няма да се спираме на съвпаденията между ЗЧ и досп. при окончанията за м. р. мн. ч. *-еве / кралеве* 3^б - *ножеве* (Сам.: 255) и *-йе / робйе* 21^а - *борйе* (Цв. Нен.), според Снегаров много показателни (Снегаров 1962: 424). Установихме още следните основни граматични съвпадения между ЗЧ и досп., които ги противопоставят на банския говор. 1. Окончание за 1 л. мн. ч. сег. вр. при глаголите от I и II спрежение *-ме* срещу *-м* в бан. Например: Да *начиниме* себе стлъпъ на земли 7^а - досп. *ке туриме* (СНУ XII: 266), но бан.: Ние *ке* го *купим* тоа заяк (БНТ: 456). 2. Благодарение на фототипното издание на ЗЧ от Б. Райков стана явно, че в Паисиевата реч окончанието за 1 л. ед. ч. сег. вр. при I и II спрежение е било *-м*. Това личи от първоначалното написание *да умремъ* във възклицанието на умиращия крал Батоя: „Фортуно... *защо* ми още мало не допусти животъ да умру на воиска...“ 14а, където *-мъ* е задраскано и поправено над реда с *-у*

според черковнославянското правило. Така окончателно тези глаголи и в досп.: Я ногу *не стим* (Цв. Нен.). В бан. окончанието е *-а* (ъ) или *-е*: Я морето цало ще *истиа*; ке *ора*; да *кажа*; я ти *носе* (БНТ: 536, 538, 539, 545). 3. Сходства се хвърлят в очи при редица минали деятелни причастия. Срв.: *подъсмеали се* 37^а - досп. *подсмеяле се* (СНУ VI: 35); он се *насмеял* (СНУ XII: 266); *живеалъ* 32^б - *живеяли* (СНУ V: 185); *пренелъ* 46^а - *пренеле* (Пак там); *ишелъ* 8^а, *ишла* 18^а, *ишли* 10^б - *ошелъ* (СНУ XII: 266), *ишла* (Пак там), *ишле* (СНУ V: 184).

Що се отнася до често изтъкваната разлика между ЗЧ и доспейския говор при формите за сегашно време на *-уе*, респ. досп. *-ува* (напр. *милуе* 4^б, *именуе* 13^б - досп. не износеше им да *казуват* (СНУ V: 180), тя се обяснява с недиалектния произход на Паисиевите образувания. Тук глаголната основа съдържа наставката *-у-* по черковнославянски образец, а черковнославянското окончание *-тъ* (напр. в *казуеътъ*) е отпаднало под влиянието на народния жив български език. Подобни форми са налице и при други глаголни класове, напр. *пишетъ* 32^б и *пише* 21^а. Същите контраминирани форми установихме и в езика на Йосиф Брадати: *требуе*, *веруеме*, 1 л. ед. ч. *милуемъ* и др. (вж. СНУ XVIII: 119, 118, 130). Те са били свойствени и на други книжовници, писали на „прост“ български език с черковнославянски наноси. Намираме ги в приписки към богослужебни книги, търговски тефтери и пр.

Възражение може да предизвика редовната употреба на окончанието *-и* за множествено число на *л-*причастието в ЗЧ (също и в бан.), напр. *били*, *побегли*, *осели* 43^б и мн. др., срещу редуването на *-и* и *-е* в доспейския говор от 19. век. Ето примери за двете форми: *Чекали*, *чекали* два дена, три дена (СНУ V: 180); После *слезнали* па и *подновиле* селото (СНУ V: 182). Показателно е, че двете форми се срещат размесено у един и същ информатор, а има и дублети от едни и същи глаголи. Относителната честота на *-и* е толкова по-голяма, колкото информаторът е по-стар. У родения около 1815 г. Ив. Джупанов отношението е 23 *-е* : 4 *-и*, докато у родения около 1794 г. Лазо Кръстев то е 39 *-е* : 17 *-и*. В приписката на поп Алекси към Самоковския препис на „Историята“ (1771) виждаме само *били*. Всичко това говори за процес на развой от *-и* към *-е*. Логичното заключение е, че преди около двеста години (от записите на тези доспейци), когато бъдещият Паисий е усвоявал родния си говор, *и-*формите са били основният вариант, ако не единственият. Същата дублетност се наблюдава през 19. в. и в говорите на съседните с Доспей села в посока към югозапад, към Македония, където *-е* днес е и книжовно. За това свидетелстват записи от Говедарци, Бели Искър и Маджаре (СНУ X, Д. Икимов). Безизключителността на *-и* у Паисий може би отчасти се дължи на подкрепата на езика на изворите му - среднобългарски, черковнославянски руски.

От лексикалните характерни диалектизми, които свързват езика на Паисий с доспейския говор, най-напред ще споменем някои преценени от Ив. Снегаров като особено интересни: те не са засвидетелствани в банския говор: *тражатъ*, *спроти*, *похарали*, *радат*. Срв. болгари имѣали намерение ... да *тражатъ* добра и питома земля. 9^а - досп. а па днеска се не *тражи* юнаство (СНУ V: 184); в бан. - *трасат*; въсточна земля... дръжитъ до *спроти* Цариградь. 6^б - досп. сан санува сѣ *спроти* неделя (Сам.: 90); ту конечно *похарали* и скончали и Шишмана, и воинство. 47^б - досп. *Поарала* е зелнико (Л. Аврамова); не *радатъ* за свои *ѣзыкъ* болгарски. 3^б - досп. Ич не *ради* за ученье (Цв. Ненова). Следват други лексикални съвпадения между ЗЧ и Доспей, за които не са ни известни бански съответници: [Цар Крун] *отель* от грци градъ София, Самоковъ, Филибе. 54^б - Турците после го *отели* и потурчиле (СНУ V: 179); *въшелъ* съ

воиска тежка въ Болгарию, но билъ *затеченъ* от Добрица и разбитъ. 17^a - досп. Я видох старата каша, затекох я, кога се жених (Л. Аврамова); далъ Костантину во жену Марию, свою *братаницу*. 34^b - Она ми не е *братаница* (Цв. Ненова); И *удрили* бои между грковъ. 43^b - та се *удрили* бой (СНУ V: 179); Слова писмена *лепо*... украсили. 47^a - Защо ни *лепо* прерануваш? (Сам.: 327); Разнелъ ихъ по *домѣ* чужди. 11^b - Па се врънале по *домѣте* си (СНУ V: 180); Били от рода латинска, не сръбска. 35^a - Да ни е жива нова рода! (СНУ VI: 30); И до днесъ болгари *сѣдатъ* и живеють на таа земля. 11^b - Дека е *седел*, е дом пот Пасарел (СНУ V: 181); Ние сме най *староседелци* у това село (пак там: 184); Но Богъ... *видѣлъ* безумие... како се трудатъ *зълуду*... 7^a - *Зълуду* работи, *зълуду* не седи (Цв. Ненова).

И накрая ето доказателства от **словообразуването**. Снегаров сочи, че срещу Паисиевите наставки за прилагателни *-окъ* и *-акъ*, напр. *крепокъ* 10^a, *тежокъ* 16^a и *тежакъ* 18^b, в бан. намираме *-ук*: *кротук*, *тежук* (с. 428). Можем да добавим още три: 1. В ЗЧ единствена умалителна наставка за ж. р. е *-ица*: *историцицу* 3^a (няколко пъти), *книжицицу* 3^b, *пещерицицу* (нито веднѣж *-ка!*) - досп. *татице*, *божице*, *рудцици*, *нивици* (Сам.: 274, 553, 493, 280). 2. Представка *пре-* вм. книжовно *пра-*: досп. *пребаба*, *превнук*, както в ЗЧ *преотци* 3^a, *преродители* 28^a. 3. Представка *воз-*: *возвратил се* 29б и др. - досп. *кандила брише*; *воздиша* (Сам.: 261), и др.

Според нас отдавна е време спорният въпрос за родното село на великия хилендарец да бъде поставен за обсъждане от общ форум на езиковеди и историци. Да се надяваме, че през третото столетие на „История славянобългарска“ нашият пръв историограф ще получи исторически вярна биография от признателни и обективно мислещи сънародници.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиева 2001: Бояджиева, Ек. Отново за Паисий Хилендарски. - Про и анти, 9-15 ноем.

Бояджиева 2002: Бояджиева, Ек. Паисий Хилендарски и Банско. - Про и анти, 15-21 февр.

Добрев 1987: Добрев, Ив. Старинни народни думи. София.

Младенов 1979: Младенов, Ст. История на българския език. София.

Ненов 2003: Ненов, Ив. Истината за родното място на Паисий Хилендарски. София.

Райков 1989: Райков, Б. Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“ от 1762 г. - В: История славяноболгарская. Т. 1. и 2. Паисий Хилендарски. История славяноболгарская (1762). Зографска чернова. Фототипно издание. София

Семерджиев 1913: Семерджиев, Хр. Самоков и околностите му.

Снегаров 1962: Снегаров, Ив. За родното място на Паисий Хилендарски. - В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. София.

Стойков 1968: Стойков, Ст. Българска диалектология, карта № 4.

Темелски 2003: Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. София.

Христова 2004: Христова, Б. - В: Българската книга. Енциклопедия. Съст. Е. Гергова. София-Москва.

СЪКРАЩЕНИЯ

БНТ - Българско народно творчество. Т. 10.

ВН - Вековно наследство. Българско народно поетично творчество. Т. 3. София, 1976.

Сам - Васил Стоин. Народни песни от Самоков и Самоковско. София: БАН, 1975.

СНУ - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София, 1889.